

● شیخ نوری و مشروطیت^(۱)

سید کاظم روحانی

چند می‌گذرد هنوز خوانندگان علاقمند و پژوهشگر طالبند در باب چند و چون آن حوادث جستجوگری کنند و سره را از ناسره باز شناسند. و شاید حقایق را از لابلای اسناد، فرامین در یاد مانده و یا از یاد رفته باز یابند.

کتاب شیخ فضل الله نوری و مشروطیت تألیف آقای مهدی انصاری که جهت آشنایی با اندیشه‌ها و افکار شیخ نوری تألیف گردیده، ضمن بررسی آراء سیاسی و فقهی نوری به دیدگاه‌های مخالفین هم عنایت و اشارت دارد. و هـ مـ مـ طالب ارا تـ هـ

شده به منابع و مأخذ استوار و صحیح متکی است. ضمن عنایت به این کتاب نگارنده فرصتی می‌یابد تا مسئله نوری و مشروطیت را در طیفی گسترده‌تر مطرح نموده و مورد نظر قرار دهد:

مطالعه تاریخ اجتماعی معاصر ایران اسلامی با دو مشکل اساسی روبروست:

حدیث بردار شدن شیخ فضل الله نوری که از بزرگان روحانیون عصر مشروطیت و از مراجع صاحب نام و نشان می‌باشد، از وقایع شگفت آور تاریخ ایران اسلامی خصوصاً تاریخ اجتماعی معاصر است. هر چند راه او راه همه شهیدان با فضیلتی بود (۲) که در دفاع از کیان تشیع و اسلام متهورانه جان باختند. اما حکایت این بردار شدن شیخ شهید، هم چنان باقی است و آنهایی که زمینه اعدام را فراهم ساختند جز ذلت و دریسوزگی چیزی بدست نیاوردند. و شگفتا در حق آن مرد بزرگ هم دوستان و هم دشمنان به سکوت گذشتند. سکوتی که تاریخ اصلاً از آن نمی‌گذشت. هر چند عده‌ای هم این اواخر دانسته و یا نادانسته، با نیش و نوش قلم روحش را افسردند. و مگر نه این است سخن از نوری نمودن، به معنی واپس گرایی، ارتجاع و حتی استبداد پرستی تلقی می‌شده است.

اکنون که از آن واقعه یا حادثه مشروطیت سالیانی

شیخ فضل الله نوری و مشروطیت (روایتی دو اندیشه)

تألیف
مهدی انصاری

همه اسناد و مدارک میسر نخواهد بود. و این مشکلی است که نویسندگان و مورخان با آن روبرو بوده‌اند. با آنکه از مدتها پیش اسناد، فرامین، مدارک تاریخی، خاطرات، گزارشات زیادی در باب واقعه مشروطیت به قلم آمده، اما هنوز عطش خوانندگان علاقمند، نسبت به

بدون شک آثار بسیاری از نویسندگان غرض آلود است و اهداف خاصی را دنبال می‌نماید. برخی در جستجوی السبک‌های ماتریالیستی در تبیین نهضت مشروطیت بوده‌اند و گروهی هم خواست‌ها را ناصرال‌دین شاه شاه شهید و مظلوم بسازند متأسفانه تشتت در آندیشه‌ها و تحله‌های تاریخی بعد از سیزده سال از فروپاشی نظام گذشته هنوز پا برجاست. جریاناتی در تلاش‌اند مزدوران قلم بدست و وطن فروش را تطهیر فرهنگی ویا تاریخی نمایند حتی در صدد تیرنه خیانت کارانی چون تفتی‌زاده معهودم برآمده‌اند جای آن دارد پرونده سیاه و ننگین سیاسی وی در مجلات و جراید افشا شود تا آیدای مرموزتر از وی نتوانند در مجلات مختلف از خاطرها و یادمان‌های فسیحت‌بار وی سخن گویند.

به عنوان نمونه کتاب حقایق الاخبار ناصری تألیف میرزا جعفر وقایع نگار خورموجی است که مؤلف به سبب مدحی که امیرکبیر نمود مورد غضب ناصرال‌دین شاه قرار گرفت محمد جعفر خورموجی حقایق الاخبار ناصری، به کوشش حسین خدیوچم، تهران، نشرنی، چاپ دوم، ۱۳۶۳ (مقدمه کتاب تا صفحه هجدهم).

الف: نویسندگان و مورخان بیدار و بی‌غرض و نقش آنها در بیداری تاریخ معاصر*

ب: فراهم نبودن اسناد و مدارک کافی جهت مطالعه و تحقیق.

البته در باب سخن اول باید گفت این مسئله، مشکل تاریخ‌نویسی همه ادوار تاریخ ایران اسلامی است. از آنجا که نویسندگان و اصحاب قلم در دستگاه دیوانیان و صاحبان قدرت بوده‌اند از اینرو تاریخ را آنگونه نوشته‌اند که حاکمان و شاهان پسندیده‌اند. لذا بیداری و آزاداندیشی که قائمه اصلی تاریخ‌نگاری است از نویسندگان وقایع نامه‌ها و شاهنامه‌ها کمتر شاهد شده است و بدون شک، در برابر آنبوه نویسندگان متملق و زیرپرست، گروه اندکی از مورخان بوده‌اند که حقایق را نوشته و از بیان مظالم و مصائب خودداری ننموده‌اند. و چه بسا، اینگونه نویسندگان و مورخان آزاده و اندیشمند به قهر و خشم طالبان زور و قدرت مبتلا گردیده و از کوی و دیار خویش کوچ نموده‌اند.

تاریخ اجتماعی معاصر ایران از ابعاد حساس تاریخ ایران است. و از اهمیت و منزلت والایی برخوردار است و از آنجا که با تأسیس حکومت قاجاریان، ایران برای اولین بار در میدان رقابت و سیاست فرنگیان قرار گرفت و استعمارگران مقدمات استیلای سیاسی و اقتصادی خود را در ایران آغاز نمودند لذا آشنایی با نیرنگها و حیل‌های این چپاولگران کاملاً ضروری می‌نماید. لذا هر قلم و رقمی که بتواند زمینه‌ها و دسیسه‌های استعمارگران را در ایران برملا کند خدمتی به تاریخ این آب و خاک نموده است.

مسئله دیگر اینکه، برای شناخت دقیق تاریخ ایران معاصر، جمع‌آوری اسناد و مدارک تاریخی خودی و بیگانه ضروری است و البته این مشکلی است که به آسانی حل نتواند بود، چه بسیاری از فرامین و اسناد و مدارک تاریخی در نزد خانواده‌ها و سلاله‌هاست که به ملاحظات مختلف از ارائه آنها اجتناب می‌ورزند و برخی از فرامین هم فی‌الحال در دسترس نیست، لذا شناخت زوایای تاریخ اجتماعی ایران بدون ارزیابی دقیق

جوان نبود و بسیاری از جوانان و دانشجویان سال‌های ۵۰-۴۰ از کم و کیف کتاب و واقعه بی‌خبر و یا کم‌خبر بودند.

دوم، سخن آشکار و صریح مرحوم آل احمد در دفاع از شیخ نوری در کتاب غریزدگی بسیاری از غرب باختگان را برآشفته و خواب راحت از چشمانشان زدود، سخن آل احمد که نقش آن شهید را بر بالای دار به مثابه پرچمی در برابر و مخالف غریزدگی تلقی کرده بود، در آن سالهای بیداد و استبداد بسیاری از روشنفکران وطنی را برآشفته و تا آنجا که در بعضی از مجلات معلوم الحال و پینج‌ریالی آن وقت، علیه وی دست به بلوا و غوغا زدند و آل احمد را واپس‌گرا خواندند.

بدون شک آل احمد در ارزیابی و تحلیل غرب زدگی به فلسفه و اهداف استیلاء غرب بر ایران و خطرات ناشی از آن عنایت داشت، از آنجا که گروهی از روشنفکران عصر مشروطیت مانند ملک‌خان، مستشار الدوله صادق، میرزا آقاخان کرمانی، طالبوف، آخوند زاده، خود از غریزدگان بودند، بنابر این آماج حمله آل احمد قرار گرفتند. لذا، آل احمد در آن ایام سکون و سکوت بی‌محابا از شخصیت و مبارزه نوری دفاع نموده و ایستادگی او را در برابر هجوم سیاسی فرهنگی غرب، نوعی مقاومت و دفاع از کلیت کیان اسلامی تلقی نموده است.^(۴)

واقعیت این است حیات و مبارزه و زندگانی شیخ فضل‌الله نوری با تاریخ سیاسی-اجتماعی معاصر ایران ارتباط نزدیک دارد، از آن جهت که او یکی از بزرگان دیانت و از شخصیت‌های بزرگ شیعه بود. بنابر این موضع‌گیری او با توجه به مسئولیت یک فقیه مجتهد در جامعه بسیار حساس بوده است. و از سویی مورد احترام و اجابت مردم بود. لذا در برابر حوادث و جریانات سیاسی و اجتماعی نمی‌توانست ساکت بنشیند. بهمین دلیل، موضع‌گیری او در باب وقایع اجتماعی و سیاسی برمی‌گردد به نقش او در زندگی اجتماعی آن روز و اثرات آن، و به تعبیر دیگر نقش یک روحانی مجتهد

ماهیت یا واقعیت مشروطیت سیراب نگشته و حتی در پیرامون انگیزه‌ها و عوامل، اثرات آن هم جای ابهام برجای بوده است. لذا برای بدست آوردن روایت صحیح، تکمیل اسناد و مدارک تاریخی ضروری است، تا آنجا که بتواند نکته‌های ناگفته و ناشنیده تاریخ مشروطیت را بازگو کند و خواننده علاقمند را مجاب نماید.^(۵)

در باب مرحوم شیخ فضل‌الله نوری، در روزگاران پیش هر سخن که رفته بود و شتابناک بود و غرض آلود. و استبداد رضاخانی و آن دوران تباهی و سیاهی به کسی اجازه نمی‌داد تا سخنی از روی حق بنویسد تا آنجا که بخوانندگان تاریخ در مدارس هم اغوا می‌نمودند که شیخ دعوی استبداد داشته و در برابر آزادی خواهان و مشروطه طلبان علم‌عصیان و مبارزه بر افراشته و او را از ایدایی و اعوان محمد علی‌شاه قاجار دانستند.

و سؤگمندان اینک در ایام بازداشت مرحوم نوری، گروهی در میان عوام شایعه پراکنند که مرحوم آخوند خراسانی شیخ نوری را مفسد و تصرف او را در امور جائر ندانسته است.

و البته این شایعات را مخالفان جهت توجیه اعمال زشت خویش در میان مردم پراکنندند در حالی که مرحوم خراسانی، از اعدام نوری کاملاً بی‌خبر بود و زمانی از حادثه آگاهی یافت که جسد مرحوم نوری در برابر دیدگان حیرت زده مردم تهران در پای دار به اهتزاز بود و آن همه اهانت‌ها که حتی از جسد وی هم خودداری نمودند.

در این میان دو تن این سکوت جاهلانه یا عادلانه را شکستند. سکوتی که خود مقطعی در بازشناسی تاریخ اجتماعی معاصر ایران بوده است. اول، تندرکیا (شاهین) که کتابی مستقل در احوال و حیات شیخ نوری نوشت و اسرار ناگفته تاریخ مشروطیت و مبارزات خود را برملا ساخت و از موضع‌گیری نوری در برابر مشروطه خواهان پرده برداشت و اطلاعات تازه‌ای از حیات مرحوم نوری بیان نمود، این کتاب اگر چه بسیاری از حقایق را برملا ساخته بود باز در دسترس نسل

نیافت و عملاً مبارزه مردم و روحانیت در انسدادهای ظلم و تحدید قدرت پادشاهان واقعه عدل عملی نشد.

واقعه رژی و هراس استعمار روس و انگلیس

از زمان روی کار آمدن سلسله قاجار به دلیل تحولات سیاسی اروپا، ایران مطمح نظر استعمارگران قرار گرفت و تا آنجا که دگرگونی سیاسی اروپا بر حوادث و جریانات ایران هم بی تأثیر نبوده است با استقرار حکومت درخاندان قاجار و آرامش نسبی تلاش و فعالیت استعمارگران جهت استیلا بر شرق اسلامی افزوده شد تا آنجا که کمپانی‌های هندشرقی با نقشه‌ها و دسیسه‌های مختلف درصدد نفوذ و رسوخ در ایران برآمدند.

در آن زمان اروپا هم بعد از انقلاب فرانسه دستخوش تحولات گردیده، ظهور ناپلئون و مخالفت وی با اهداف انگلیس و دیگر کشورهای اروپایی، مشرق زمین را میدان رقابتها و مخالفتها نموده بود، ممالک که اهداف استعماری در شرق دنبال می‌کردند عبارت بودند از انگلیس، فرانسه، روسیه.

ناپلئون درصدد بود با برقراری ارتباط با دولت عثمانی که در حال ضعف و استیصال بود و همچنین ایران، بتواند بر اهداف سیاسی و اقتصادی انگلستان ضربه وارد نموده و از نفوذ وی در مشرق بکاهد، انگلستان که بر هندوستان دست یافته بود هم از دولت روسیه و هم از دولت فرانسه در هراس بود. لذا پیشروی روسیه و یا فرانسه را در شرق خطری جدی برای سرزمین هندوستان می‌دید. دولت انگلیس ابتدا به هر وسیله‌ای بود از نفوذ فرانسویان در جنگهای ایران و روسیه جلوگیری نمود. و از سویی برای اینکه دولت تزاری روسیه نتواند از طریق افغانستان یا آسیای مرکزی بر هندوستان دست یابد، درگیری نظامی ایران و روسیه را در درازمدت به نفع اهداف سیاسی خود می‌دید. و لذا شکست ایران در جنگ اول و دوم روسیه، نتیجه تحریکات و دسیسه‌های دولت انگلیس

در برابر حوادث و جریانات سیاسی به روایت حتی مخالفان نوری، وی دارای شخصیت ممتاز علمی و اجتماعی بود و حتی از نفوذ و علاقه وی در میان مردم آشکارا سخن گفته‌اند به تعبیر دیگر مرحوم نوری دارای ویژگی‌های ذیل بوده است:

- ۱- نفوذ اجتماعی در میان مردم
- ۲- نفوذ شخصیت علمی و فقهی در مراکز مدارس علمیه
- ۳- نفوذ سیاسی در تهران و ولایات

انقلاب یا قیام مشروطیت:

در ارزیابی و تحلیل نهضت‌ها و حرکت‌ها، بکاربردن اصطلاحات در بستره جریانات تاریخی چندان آسان نیست و تأمل لازم دارد، چه هنوز اندیشمندان در باب انقلاب و یا قیام مشروطیت مناظره و کنگاش دارند. گروهی بر این نظرند که مشروطیت در ایران نتوانست انقلاب یا قیام اجتماعی و یا سیاسی ایجاد کند و چون دگرگونی بنیادین در ساختار سیاسی و اجتماعی بوجود نیامد، از اینرو حرکت مشروطه فاقد هرگونه انقلاب‌گری بوده است. خصوصاً که ویژگی انقلاب‌گری دگرگونی اساسی است، و لذا از آن به عنوان نهضت و یا قیام تعبیر می‌نمایند.

نباید فراموش کرد که ملت ایران برای اولین بار در تاریخ ایران اسلامی، حدود و اختیارات پادشاهان قاجار را با تأسیس مجلسی محدود نموده و قوانین عرفی و حتی فرنگی را در برابر قوانین شرعی مطرح نمودند و در حقیقت با مبارزه و قیام خویش، علیه نظام سنتی سیاسی شورش نموده و بر ارکان استبداد تزلزل وارد نمودند.

وسوگمندانان باید گفت که حرکت مشروطیت اگر چه در ایران زمینه مبارزه و قیام مردم را آماده کرد و حرکت مردم هم یک حرکت اصیل و اسلامی بود، اما این حرکت به انقلاب نیا انجامید و در حقیقت نهضت مشروطیت به اهداف کوتاه و دراز مدت خویش دست

دینی و معنوی روحانیت آگاهی دقیق و کافی را داشت، اما متأسفانه از این حرکت خود جوش سیاسی استفاده چندانی نشد و روش مستبدانه قاجاریان هم‌چنان دوام یافت.

در جریان نهضت مشروطیت، روحانیت دوباره رهبری مبارزه را برعهده گرفت به همین دلیل، موضع‌گیری روحانیون در برابر حکومت و همچنین در برابر جریانات مشروطیت از مسائل حساس تاریخ اجتماعی معاصر ایران است، که هنوز حکایت‌های ناگفته‌ای در باب آن قلم زده می‌شود. موافقان و مخالفان هر یک داعیه‌های خود را ارائه می‌نمایند.

شیخ فضل‌الله نوری و مشروطیت

کتاب شیخ فضل‌الله نوری و مشروطیت در حقیقت ارزیابی دو اندیشه و یا دو جریان فکری است که با حرکت مشروطیت در ایران به منصفه ظهور پیوسته و هر گروهی به مناسبت تعلقات فکری و اجتماعی خویش، به آن گرایش و کشش پیدا کرده‌اند.

این دو جریان یعنی پذیرفتن اندیشه‌های قانون‌خواهی بر مبنای حکومت لائیک و غیردینی و تأسیس پارلمان به سبک اروپا و تجزیه دین از حکومت و عدم دخالت و حضور قوانین شرعی و دینی در امور اجتماعی از سویی و از سوی دیگر مطابقت قوانین عرفی و یا غربی با موازین دینی و پذیرش تفکر دینی به عنوان یک مفکوره و اندیشه در جامعه.^(۷)

کتاب برای اولین بار احوال، افکار و حیات شیخ فضل‌الله نوری، را مورد ارزیابی قرار داده، حوادث و جریانات سیاسی را در بستره احوال زندگی و مبارزات مرحوم نوری بررسی و تحلیل نموده است.

کتاب از فصلهایی چند به شرح ذیل تدوین یافته: آشنائی با شیخ فضل‌الله نوری- بازشناسی مقدمات و زمینه‌های فکری مشروطیت- انقلاب

بود که هم مانع نفوذ ایران در هرات شد و هم از نفوذ روسها از طریق قفقاز به ایران جلوگیری نمود.^(۵)

البته صدمات و ضربات اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی که بعد از دو جنگ اول و دوم ایران و روس به مردم وارد شد بسیار سنگین بود. مردم با همراهی عده‌ای از روحانیون بارها در برابر اشغال نظامی روسها مقاومت نموده که متأسفانه به علت عدم مساعدت حکومت مرکزی و بی‌توجهی به وضع مسلمانان شهرهای از دست رفته، این مقاومت و مخالفت‌ها نتیجه چندانی ندارد که مهمترین آنها حرکت جهادی بود که سیدمحمد مجاهد در برابر اشغال روسها انجام داده بود که چندان موفقیت‌آمیز نبود.

بنابراین، واقعه رژی، که معروف به نهضت تنباکو است، اولین مقاومتی است که با حمایت معنوی و سیاسی روحانیون در برابر استیلاء بیگانگان انجام می‌پذیرد. با آنکه بعضی از نویسندگان معاصر شتاب‌آلود و یا غرضمندانه تلاش در کمرنگ جلوه دادن فتوای مرحوم میرزای شیرازی را دارند،^(۶) اما واقعیت این است صدور فرمان و لغو قرارداد آنقدر عمیق بود که حتی دولت انگلیس هم به وحشت و هراس افتاده بود. چه با توجه به انزوای رهبران مذهبی در اروپا و عدم نقش فعال کلیساها و روحانیون، اروپاییان انتظار چنین نفوذی را از مراجع و رهبران دینی نداشتند.

در حقیقت تحریم تنباکو اولین رویارویی و مجابهه مستقیم روحانیت در برابر نقشه‌های استعماری اروپائیان خصوصاً انگلیس بوده است. اهمیت مقاومت مردم بخدی عمیق بود که نویسندگانی چون کسروی که طبیعتاً با روحانیت ضدیت داشته از نقش و نفوذ روحانیون درین حرکت پرده برداشته و از اثرات تحریم تنباکو به تفصیل یاد نموده است.

در آن زمان از حرکت تنباکو استفاده چندانی به عمل نیامد، و به همین دلیل این حرکت، نوعی مبارزه و مقاومت مقطعی تلقی گشت. با آنکه روحانیت و مرجعیت دینی، نفوذ و قدرت خود را کاملاً به آزمایش گذاشته و نظام حکومت قاجاریان هم از میزان اقتدار

عدالت‌خواهی- روشنفکران و جنبش مشروطیت- تدوین قانون از نظر شیخ فضل‌الله نوری- حکمرانی قانون در اندیشه شیخ فضل‌الله- اصل نظارت شورای مجتهدین- سقوط مشروطیت- مرگ و پایداری.

مؤلف از انگیزه‌های اصلی تألیف کتاب، نزدیکی زمان حوادث آن به زمان حال و تأثیرات مشخص این جنبش در رویدادهای سده اخیر کشور دانسته است.

نویسنده محترم کتاب در این خصوص می‌نویسد:

«در واقع در جنبش مشروطیت یک اندیشه حاکم نبود. همانگونه که به رهبری روحانیون بسپاخواست بااندیشه روشنفکران ادامه یافت. روحانیون آن را فرصتی برای اجرای احکام شریعت آسمانی یافته و روشنفکران خواهان نوخواهی و دموکراسی بودند هر چند در بنیاد با یکدیگر تضاد داشتند و در پایان به این تعارض ذاتی برخوردند اما با قدرت رسیدن هر کدام این تعارض و برخورد با یکدیگر اجتناب‌ناپذیر بود. و در این میان نخستین کسی که بطور مشخص به این نابرابری مذهب با مشروطیت غربی پیش از همکاران خود از زهبران مذهبی مشروطه در ایران و عراق (نجف) پی برد و در مقابل جریان غربزدگی این دوران ایستاد شیخ فضل‌الله نوری بود».^(۸)

حرکت مشروطیت از لحاظ مبارزه با حکومت استبدادی و کسب حریت و آزادی از چند جهت در تاریخ اجتماعی ایران قابل تأمل و تعمق است. چه در بستره مبارزات مردم، سخن از قانون، عدالت و رفع ظلم حکام بوده است. این مقوله‌ها در تاریخ فکری و دینی ایران اسلامی ریشه‌های بس طولانی دارد.

مسئله عدالت و یا عدل و نقش آن در تاریخ مورد توجه دانشمندان و متفکران اسلامی بوده و بسیاری از اندیشمندان و نظریه‌پردازان در باب مبانی عدالت و چگونگی اجرای احکام به تفصیل سخن رانده‌اند. تا آنجا که متفکرانی مانند ماوردی، غزالی، طوسی، روزبهان خنجی نه فقط در باب عدالت اجتماعی آرا و اندیشه‌هایی بیان داشته‌اند بلکه در پیرامون مشروعیت حکومت در جامعه اسلامی و یا ویژگی و صفات زمامداران بلاد اسلام به تفصیل سخن گفته‌اند و استاد

فقید دکتر حمید عنایت درین زمینه مطالب مبسوطی بیان داشته است.^(۹)

از آنجا که خواسته اولین مردم در نهضت مشروطیت عدالت‌خواهی و عدالت‌خانه بود، جا داشت مؤلف محترم در ذیل بحث انقلاب عدالت‌خواهی به زمینه‌های تاریخی و فکری این مسأله در تاریخ ایران اشاره می‌نمودند.

فراموش نشود مسأله ظلم و اعتساف و هم‌چنین تظلم‌ناس در برابر حکومت‌های جائزه از وظایف روحانیت بوده است. و شاید یکی از انگیزه‌های نهضت‌گرایی در جامعه شیعه همانا عدم تمکین و اطاعت علماء در برابر حکام جابر و ستم باره است. و اگر در مقطعی و در برخی از ادوار تاریخ، بعضی از علما از پادشاهان حمایت نموده‌اند به مصلحت وقت و یا بطور مشروط و محدود بوده، و مداخلیتی به وجوب شرعی سلطنت و حکومت ندارد.

در جریان مشروطیت، اولین قدمی که مردم برداشتند عدالت‌خانه بود. یعنی اجرای عدل توسط پادشاهان و انفاذ احکام. یقیناً چنین جریانی نمی‌توانست بدون تأیید و یا حمایت علما و فقها صورت پذیرد و مرحوم نوری از کسانی بود که از اجرای عدالت و تأسیس عدالت‌خانه دفاع نمود. نهضت مشروطیت در ایران چند مرحله داشته که در هر یک از مراحل مرحوم نوری به جهاتی حضور داشته و موضع‌گیری نموده است.^(۱۰)

۱- مرحله عدالت‌خانه

۲- حکومت مشروطه

۳- تأسیس مجلس شورای اسلامی که در این مرحله تطبیق قوانین باموازین شرعی مطرح بوده است.

شیخ فضل‌الله نوری نه با تأسیس عدالت‌خانه مخالف بود. و نه با ایجاد حکومت مشروطه که قدرت پادشاه را محدود کند، بلکه وی با حریت بی‌مرز و وحدت قانون اعتراض داشت. اینکه قوانین به سبک و سیاق پارلمان اروپا نباید وسیله‌ای برای تجاوز به حریم قوانین نوامیس شرعی باشد. او به مسائل و جریانات سیاسی

بعد از محاکمهای فرمایشی و عجولانه در میدان توپخانه به بالای دار فرستادند و بقول مؤلف کتاب: «فتح تهران بی قربانی صفا نداشت»^(۱۲)

نویسنده محترم در مقدمه کتاب از منابع و مآخذی که استفاده نموده و یا از شخصیت‌هایی که در رابطه با جریانات مشروطیت خاطرهای داشته‌اند یاد نموده و در حد میسر به منابع متعدد دسترسی داشته است.

کتاب شیخ فضل‌الله نوری و مشروطیت جدا از بیان حیات شیخ و تحلیل و تبیین حوادث و جریانات سیاسی و اجتماعی آن عصر، آراء و اندیشه‌های موافقان و مخالفان مشروطه را با توجه به موازین فقهی شرعی و اجتماعی بیان می‌دارد و برای اولین بار کتابی مستقل و مستند در آراء و اندیشه‌های شیخ نوری به بازار تحقیق و مطالعه عرضه می‌دارد که تلاشی است مفید و فرصتی است برای نسل جوان تا با بازنگری به تاریخ اجتماعی معاصر ایران، منزلت مبارزات شیخ نوری را به درستی دریابد و همچنین از نقشه‌های استعمار جهت استیلاء بر شرق اسلامی آگاه گردد.*

و اجتماعی بصورت اساسی و بنیادی نظر داشت و طرفدار تبیین قوانینی با شریعت بود، درحالی که مخالفان وی تصور و اندیشه غربی از قانون داشتند

این دو جریان در کتاب به تفصیل مورد ارزیابی قرار گرفته است. متأسفانه آن زمان جو سیاسی به جهاتی بود که مخالفت وی با قوانین غربی را به مثابه دفاع از استبداد محمد علی‌شاه قاجار تلقی کردند و او را به بهانه حمایت از مستبدین، بی‌شمارانه بر بالای دار فرستادند، درحالی که نه علمای نجف از این عمل نابخردانه مشروطه طلبان آگاه بودند^(۱۱) و نه عضدالملک و نه برخی از علماء دیگر. لابد اعدام شیخ نوری تحفهای بود که سوسیال دموکرات قفقاز به ملت ایران ارزانی داشته بود.

بهر حال با آنکه معرکه استبداد بازیگران فعالی چون محمد علی‌شاه قاجار، امیر بهادر جنگ، عین‌الدوله داشت، معلوم نیست که مشروطه‌طلبان چه نیستی در سر داشتند که اولین مرجع و فقیه و روحانی نامدار تهران را

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

— خسرو منتضد، از اسرار مشروطیت ایران: چگونه حاج شیخ فضل‌الله نوری را در میدان سپه به دار کشیدند، ضمیمه مجله ترقی، شماره ۱۱۴۸.

— مصطفی بروجردی، نخستین فریادگر مشروطه در بیداد مشروطه. دفتر انتشارات اسلامی، آبان ۱۳۶۲.

— محسن مخملباف، فیلمنامه مشروطه مشروعه، تهران، انتشارات حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۳.

هدر زمینه اندیشه‌های مرحوم نوری، آساری چند به قلم آمده و خوانندگان اثر فوق را با نوشته‌های ذیل مقایسه فرمایند که جهت تکمیل اطلاعات بی‌فایده نخواهد بود.

— محمد ترکمان، رسائل، اعلامیه‌ها، مکتوبات و روزنامه شیخ شهید فضل‌الله نوری، ج اول، تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۶۲.

— تندرکها، شهید هرگز نمی‌میرد، زیر نظر عبدالمنظر مقدسیان، تهران، ۱۳۵۸.

❁ یادداشتها

- ۱- مهدی انصاری، شیخ فضل‌الله نوری و مشروطیت (زیوارونی دو اندیشه)، چاپ اول، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۹، ۲۹۱ صفحه.
- ۲- تعبیر از علامه امینی است؛ نگاه کنید به کتاب شهیدان راه فضیلت، تألیف آیت‌الله علامه امینی، ترجمه ف. ج. تهران، انتشارات روزه به از صفحه ۵۱۵ به بعد. در این کتاب شعر جالب و گیرای ادیب پیشاوری در شهادت شیخ نوری درج شده است.
- ۳- برای آشنایی با اوضاع و احوال آن به بعضی از منابع ذیل می‌توان مراجعه نمود: علی اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، ابن‌سینا، ۱۳۴۲ احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، تهران، امیرکبیر، ناظم‌الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، اداورد برون، تاریخ انقلاب ایران، ترجمه احمد پژوه تهران، ۱۳۳۸، مهدی قلی‌خان هدایت، خاطرات و خطرات، تهران، ۱۳۴۴ مهدی داودی، عین‌الدوله رژیم مشروطه، تهران، ۱۳۵۷، حاج میرزا یحیی دولت‌آبادی، حیات یحیی، تهران، ابن‌سینا، ۱۳۳۶، رابرت گرانت واتسن، تاریخ ایران از ابتدای قرن نوزدهم، ترجمه ع. وحید مازندرانی، تهران، ۱۳۵۶، فریدون آدمیت، امیرکبیر و ایران، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۵، عباس اقبال آشتیانی، میرزا تقی‌خان امیرکبیر، تهران، چاپ اول، توس، ۱۳۵۵، حسن‌عظام قدسی، (اعظام‌الوزاره)، کتاب خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صدساله، تهران، چاپخانه حیدری، ۱۳۴۲.
- ۴- رک: جلال آل احمد، غریب‌دگی، انتشارات رواق.
- ۵- نگاه کنید به کتاب میراث خوار استعمار تألیف مهدی بهار، امیرکبیر ۱۳۵۷، از ج ۳۱۶ به بعد، و مقایسه شود با کتاب نخستین کارگزاران استعمار تألیف م. زاوش، تهران، نشر بهار، ۱۳۶۶، محمود محمود، تاریخ روابط ایران و انگلیس، پیو کارلوتز نریو، رقابت روس و انگلیس در ایران و افغانستان، ترجمه عباس آذرین، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۳، سعید

- نفسی تاریخ اجتماعی-سیاسی ایران در دوره معاصر، ج ۲، انتشارات بنیاد، ۱۳۶۸، سر کلارمونت اسکوااین، جنگهای جهانی در ایران، ترجمه حسین فراهانی، تهران، ۱۳۶۳.
- ۶- از جمله فریدون آدمیت در کتاب شورش بر امتیاز نامه رژی، تهران، پیام، ۱۳۶۰ مقایسه شود با ابراهیم تیموری، تحریرم تنباکو، تهران، ۱۳۲۸ و چاپ جدید، نیکی، کدی، تحریرم تنباکو در ایران، ترجمه شاهرخ قائم‌مقامی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۸، ابراهیم تیموری، عصر بی‌خبری، تهران، اقبال، شیخ حسن کرپلاکی، قرارداد رژی، محمد رضا فشاهی، از گاتها تا مشروطیت تهران، گوتنبرگ، ۱۳۵۴.
- ۷- در این زمینه نگاه کنید به: دکتر فریدون آدمیت، فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، تهران، سخن، ۱۳۴۰، اندیشه‌های میرزافتحلی آخوندزاده از همان نویسنده، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۴۹، تحقیق در افکار میرزا ملکم تألیف بانوی اندیشمند و پژوهشگر دکتر فرشته نورانی، تهران، ۱۳۵۲، فکر دموکراس اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران از دکتر فریدون آدمیت، تهران، انتشارات پیام.
- ۸- شیخ فضل‌الله نوری و مشروطیت، ص ۱۰.
- ۹- رک: دکتر حمید عنایت، اندیشه سیاسی اسلام معاصر، ترجمه فارسی.
- ۱۰- دکتر اسماعیل رضوانی، انقلاب مشروطیت ایران، تهران، ابن‌سینا.
- ۱۱- عبدالحسین مجید کفائی، فرگی در نور: زندگانی آخوند خراسانی، تهران، کتابفروشی زوار، ص ۳۹۶: «چون خبر به دار آویختن نوری به آخوند در نجف رسید، بسیار متأثر و متالم گردید، به نحوی که گریه کرد و مجلس فاتحهای در منزل خود برای او ترتیب داد» (ص ۳۹۶).
- ۱۲- شیخ فضل‌الله نوری و مشروطیت، ص ۲۲۷.